

Η τελευταία προ ανθρώπου εκατονταετία

Τρεις μεγάλοι ποιητές οραματίζονται το μεταπολεμικό κόσμο*

I

Στον προβληματισμό για το «μέλλον της σοσιαλιστικής ιδέας στον 21ο αιώνα» που έθεσε η Οργανωτική Επιτροπή ως θέμα στο Συνέδριό μας, αρχίζοντας με το εύλογο ερώτημα «και τώρα τι;», σκέφτηκα να συμμετάσχω όχι με μια συζήτηση επιστημονικών απόψεων που αναλύουν συγκεκριμένα γεγονότα και φαινόμενα της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής, περιβαλλοντικής και πολιτιστικής κρίσης που περνάμε σήμερα, αλλά με μια ανάλυση ποιητικών κειμένων που εκφράζουν οραματικά τις βαθύτατες λαχτάρες, σκέψεις, ελπίδες, αγωνίες και φόβους της ανθρωπότητας στην πιο κρίσιμη στιγμή του αιώνα μας, στα μέσα του περασμένου παγκοσμίου πολέμου.

Τα κείμενα που χρησιμοποιώ ανήκουν σε τρεις μεγάλους ποιητές μας: στον Άγγελο Σικελιανό, στον Γιώργο Σεφέρη και στον Γιάννη Ρίτσο, στον οποίο χρωστάω και τον τίτλο της εισήγησής μου. Έζησαν και οι τρεις το μεγάλο δράμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής¹. Έζησαν την εποχή του μεσοπολέμου, όταν η ανθρωπότητα συγκλονιζόταν από τη βαθιά κρίση του καπιταλισμού και από την ορμητική ανάπτυξη του φασισμού. Έζησαν την τρομερή σύγκρουση του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, οραματίστηκαν το μεταπολεμικό κόσμο και εξέφρασαν, ο καθένας με τον τρόπο του, τις ιδέες του και τα αισθήματά του, τα όνειρα, τις ελπίδες και τους φόβους της ανθρωπότητας στη διάρκεια εκείνου του μακελειού —όνειρα και ελπίδες που τραγικά διαψεύστηκαν, φόβους που δυστυχώς τραγικά επαληθεύτηκαν.

II

Ο Σικελιανός, έγραφε ο Παπανούτσος, είναι ένας ποιητής που «το έργο του έχει να μας εξαγγείλει ένα μήνυμα, να μας αποκαλύψει ένα βαθύ όραμα του Κόσμου, να μας μεταδώσει

Ο Χρίστος Αλεξίου είναι πρώην καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ

* Το κείμενο που ακολουθεί ανακοινώθηκε στο Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο της σειράς «Προβλήματα Σοσιαλισμού», που οργάνωσε η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στην Αθήνα, στις 16, 17 και 18 Σεπτεμβρίου του 1994.

το απόσταγμα μιας σοφίας που δεν είναι ανεύθυνη θεωρία, αλλά υπεύθυνη αποτίμηση της Ζωής»². Αυτό το όραμα είναι ανθρωποκεντρικό, οικουμενικό και διαχρονικό, αλλά ως τα μέσα της δεκαετίας του '30 είναι ουσιαστικά ουτοπικό και πολιτικά ανώριμο. Το Μάρτιο του 1922, π.χ., βαθιά επηρεασμένος από την πολιτισμική κρίση που ακολούθησε στην Ευρώπη ύστερα από την αιματοχυσία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και από το θρίαμβο της Ρωσικής Επανάστασης, γράφει το *Ανοιχτό Υπόμνημα στη Μεγαλειότητά Του*, με το οποίο καλεί το βασιλιά Κωνσταντίνο να βγει μπροστά «υψώνοντας στο χέρι το Ελευσίνιο Στάχυ»³, ιερό σύμβολο ενότητας και ισότητας όλων των ανθρώπων στη ζωή και στο θάνατο, και να ανακηρύξει την ειρηνική, ελληνική και παγκόσμια κοινωνική επανάσταση⁴.

Ο Σικελιανός πίστευε πως «η αναγέννηση του κόσμου δεν μπορούσε να 'ναι παρά το έργο μιας μεγάλης συμφιλίωσης όλων των ανθρώπων προς τις ύψιστες πνευματικές αξίες, προς τις πρώτες θρησκευτικές διαισθήσεις»⁵. Για το σκοπό αυτό αγωνίστηκε να δημιουργήσει στους Δελφούς ένα πανανθρώπινο κέντρο μύησης στις Αρχές της ισονομίας, της συμφιλίωσης και της δημιουργικής άμιλλας των λαών, βασισμένο στην καλλιτεχνική μυσταγωγία, στην πνευματική και σωματική καλλιέργεια και την άσκηση και στην πολιτική επικοινωνία ανάμεσα στους λαούς. Η *Δελφική Ιδέα*, μολονότι πέτυχε ως καλλιτεχνική προσπάθεια με τις *Δελφικές Εορτές*⁶, απέτυχε ως προσπάθεια να ιδρυθεί στους Δελφούς μια παγκόσμια πνευματική αμφικτιονία, αλλά το όραμά της, ωρμισμένο και διαφοροποιημένο, διαποτίζει όλο το κατοπινό του έργο, όπως δείχνουν τα λύρικά ποιήματα που έγραψε από το 1935 και ύστερα και οι μεγαλόπνοες τραγωδίες του.

Όπως λέει ο ίδιος, η καθεμιά από τις τραγωδίες αυτές «εκφράζει μια στιγμή της φοβερής πορείας που πραγματοποιεί το δράμα της Ελευθερίας ανάμεσα στους αιώνες»⁷. Η ιδέα που τις εμπνέει είναι η αδιάκοπη σύγκρουση ανάμεσα στα βάρβαρα πάθη της αδικίας, της αποσύνθεσης και της καταστροφής που επιβάλλονται με τα όπλα, τη βία και τη σφαγή και στο άρτιο Πνεύμα του ανθρώπου, που αντιμετωπίζει την καταστροφή με τη δημιουργία και αγωνίζεται για την ελευθερία, τη δικαιοσύνη, την ισονομία, την ειρήνη και την αγάπη.

Στη νωρίτερη τραγωδία του, με τίτλο *Ο Διθύραμβος του Ρόδου*, που δημοσιεύτηκε το 1932, αυτό το άρτιο Πνεύμα του ανθρώπου το αντιπροσωπεύει ο Ορφείας, που παρουσιάζεται όχι μόνο σαν Ποιητής αλλά και σαν Προφήτης, Μύστης μιας θρησκείας, σοφός νομοθέτης και οραματιστής, αγωνιζόμενος να δημιουργήσει μια ελεύθερη, αδερφωμένη και ειρηνική ανθρωπότητα, βασισμένη στο «άγιο Μέτρο» της δικαιοσύνης, της ισότητας και της αγάπης. Μια ανθρωπότητα που δεν θα στηρίζεται «στα πλούτη του κόσμου, τα όπλα, τις τιμές και τα χρυσά παλάτια», αλλά στο ζευγά και στο σποριά που οργώνει με τ' αλέτρι του όλη τη γη και σπέρνει για να φάει η φτωχολογία⁸ και στον ορφικό Λόγο που ευαγγελίστηκε και νομοθέτησε αυτό το όραμα και κάλεσε τους σκλάβους της γης να το πραγματοποιήσουν, όχι με τη βία και τον πόλεμο, αλλά με το Λόγο και με την αδιάκοπη άθληση που, σκαλίσκαλι, ανεβάξει την ψυχή του ανθρώπου ως την ύψιστη εκείνη κορυφή που ταυτίζει τη Γνώση με τη Λευτεριά και την Αγάπη. Μυστικό σύμβολο της διδασκαλίας αυτής είναι το Ορφικό Ρόδο, σύμβολο της Κοσμικής και πανανθρώπινης Ενότητας, μέσα στην οποία αρμονίζονται όλα τα αντίθετα, συμφιλιώνονται όλοι οι ανταγωνισμοί και γεννιέται το «ολυμπίο δώρο της άγιας συμμετρίας» και της ομορφιάς που θα σώσει τον κόσμο⁹.

Ο Σικελιανός έγραψε την τραγωδία αυτή κατεχόμενος από τον ουτοπικό ανθρωπισμό

της *Δελφικής Ιδέας* του κι από τη χιμαιρική πίστη πως ο Λόγος και η Ομορφιά μπορούν να αλλάξουν τον κόσμο, να τον λυτρώσουν από τα πάθη του, να τον απαλλάξουν από τις έχθρες και τις διαμάχες του, να τον συμφιλιώσουν με το θάνατο και να τον ελευθερώσουν από τις κοινωνικές καταπιέσεις και τις υπαρξιακές αγωνίες του.

Από το 1935 και ύστερα, η χιμαιρική αυτή πίστη δέχεται ένα ρήγμα, που αντικαθρεφτίζεται στις ομιλίες της *Ελευσίνας Διαθήκης*¹⁰ του, όπου το ουτοπικό όραμα του Ποιητή πλουτίζεται με ένα βαθύτερα οικουμενικό, διαχρονικά ιστορικό και κοινωνικό περιεχόμενο, καθώς επιχειρεί να συμβιώσει το Μύθο και την Ιστορία και να αποκυπτογραφήσει το κοινό μυστικό τους νόημα, βασισμένος στην ιδέα της αέναης αδυσώπητης πάλης ανάμεσα σε δυο αντίπαλα οικονομικά, κοινωνικά και ιδεολογικά συστήματα: της αταξικής Μητριαρχίας και της ταξικής Πατριαρχίας.

Στις ομιλίες αυτές, η αρχαιοθρεμμένη σκέψη του Σικελιανού, επηρεασμένη και από τη μελέτη έργων κοινωνικής ανθρωπολογίας, βλέπει πως τα προαιώνια, ζωτικά προβλήματα του ανθρώπου είναι υπαρξιακά και κοινωνικά, αλλά συναιρούνται σ' ένα καιρίο αίτημα: την αποκατάσταση της οργανικής ενότητας του ανθρώπου με το Σύμπαν από το οποίο έχει διασπαστεί, με αποτέλεσμα να κομματιαστεί εσωτερικά ως άτομο και εξωτερικά ως κοινωνική ολότητα.

Η Ενότητα αυτή υπήρχε στον πανάρχαιο και θεμελιακό στη ζωή όλων των λαών πολιτισμό, που είχε ως βάση του τη «Μητρική αρχή της Ζωής» και ήταν «παγκόσμια στοργικός, ουσιαστικά πνευματικός και κατά βάση αγροτικός»¹¹. Αυτή η «θεία ουσία» της Μητριαρχίας, «που μετέδιδε στους πρώτους μύστες» και τους πρώτους λαούς τον άγιο «πυρετό του σίτου», πυρετό της δουλειάς, της ομόνοιας, της δημιουργίας και της αγάπης, αντιμετώπισε από νωρίς την «ωμήν αυθαιρεσία» της Πατριαρχίας, που μετέδωσε στους ανθρώπους «τον πυρετό της λείας και του αίματος» και έσπειρε τη γη όλη «με όλα ανεξαιρέτα τα σπέρματα της βίας, της αδικίας, της αποσύνθεσης και της καταστροφής». Ο αγώνας ώσπου να γκρεμιστούν όλα τα οχυρά, τα ιερά και οι θεομοί της Μητριαρχίας και να ξεριζωθεί το Δίκαιο της κράτησε αιώνες. Κι όπως συμβαίνει ύστερα από κάθε ιστορική καταστροφή, ο αφανισμός που ακολούθησε και η πλαστογραφία της Ιστορίας από τους νέους Διαιτητές της βούλιαξαν και σκέπασαν «το μεγάλο παρελθόν και το αγνό περιεχόμενο» αυτού του ουσιαστικά ανθρωπίνου πολιτισμού¹².

Από τον αφανισμό αυτό επέζησαν κάποιοι που κράτησαν «μέσα στα βάθη της ψυχής τους την ανώτερη κι ιερότερη ψυχή» εκείνης της «μεγάλης εποχής». Απ' αυτούς ήταν χωρίς άλλο, για τον Σικελιανό, και οι πρώτοι-πρώτοι μυσταγωγοί που αράξανε στην Ελευσίνα και ίδρυσαν, «κατ' άλλους χίλια και κατ' άλλους χίλια τρακόσια ή και χίλια πεντακόσια χρόνια πριν Χριστού»¹³, το Ιερό και τα Μυστήρια, με τα οποία φανέρωσαν στους μυημένους έμμεσα και συμβολικά «την ουσία και το σπινθήρα του μεγάλου αγαθού που αφάνιστηκε» και διατηρούσαν έτσι άσβηστη τη λαχτάρα και την ελπίδα της ανθρωπότητας να το ξαναποκτήσει¹⁴.

Στο σημερινό κόσμο, όμως, που η ψυχή του «καταρρέει απ' τα σαπισμένα της πια βάθρα»¹⁵, σφιγμένη ολοένα στον κλοιό «ενός αυτόματα εκτεινόμενου μηχανικού πολιτισμού»¹⁶, μια τέτοια λαχτάρα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς μια «επανάσταση του νου», μια «επανάσταση του πόνου», μια «επανάσταση του ενστίχτου»¹⁷. Την πνοή γι' αυτή

την επανάσταση ο Σικελιανός πιστεύει πως θα φέρει ο Ποιητής που «ζει σε μυστική συμβίωση με το Παν», βλέπει συγκεντρωτικά τη φύση, την Ψυχή και την Ιστορία να αναζητούν να λυτρωθούν σ' ένα ομόπνοο και σύμφωνο Ρυθμό¹⁸, και σύγκαιρα είναι —όσο ποτέ κανένα άτομο— και «ζών πολιτικών» στην πιο βαθιά και πιο πλατιά, στην κεντρικότερη συγκρόνως κι εκτενέστερη του όρου σημασία¹⁹.

Από τις ομιλίες της *Ελευσίνας Διαθήκης* φαίνεται καθαρά πως η μητριαρχική παραδοχή σημάδεψε βαθιά τη σικελιανική σκέψη. Όπως παρατηρεί ο Ενάγγελος Παπανούτσος, στην αντίληψη του Σικελιανού, «η Μητριαρχία και η Πατριαρχία δεν είναι απλώς συστήματα ιδεών αντίθετα. Είναι αντίπαλες κοσμοεικόνες και βιοθεωρίες, τρόποι ζωής και συστήματα ιδεών αντίθετα. Η πάλη τους και η έκβαση αυτής της πάλης αποτελούν το δραματικό περιεχόμενο της πολυκύμαντης ιστορίας του ανθρώπου και μαρτυρούν την αδυσώπητα τραγική λύση της»²⁰. Η αντίληψη αυτή έδωσε στην ουτοπική σκέψη του Σικελιανού μια βαθύτερη ιστορική, κοινωνική και πολιτική διάσταση, που καθρεφτίζεται στην ποίηση και ιδιαίτερα στις τραγωδίες του.

Το ποίημα που οροθετεί την εξέλιξη αυτή είναι η *Ιερά Οδός*, που γράφτηκε λίγους μήνες πριν από τις ομιλίες της *Ελευσίνας Διαθήκης* και εκφράζει ποιητικά το δραματικό περιεχόμενο του μητριαρχικού μύθου. Στο βαθυστόχαστο αυτό ποίημα, η οραματική φαντασία του Σικελιανού, ξεκινώντας από την απλή εικόνα μιας αλυσοδομένης αρκούδας που χορεύει κάτω από τη βία του χαλκά και του Γύφτου που την εξουσιάζει, συνδέει μ' ένα μεγαλόπνοο συμβολισμό την αιώνια τραγική αντίθεση της ζωής με τους μητριαρχικούς μύθους που την εκφράζουν, από την προϊστορική-ζωομορφική Μητέρα-Θεά ως την Ελευσίνια Δήμητρα και αργότερα την Παναγία, και διατυπώνει τη διαχρονική λαχτάρα για μια ανθρωπότητα ελευθερωμένη και λυτρωμένη από τα πάθη της, βιολογικά ενωμένη με τη Φύση και κοινωνικά και ψυχικά ενωμένη με ειρήνη, εσωτερική και εξωτερική, με ισονομία και αγάπη. Μια ανθρωπότητα που υπήρχε στη μακρινή εποχή του αταξικού μητριαρχικού πολιτισμού και που ο Ποιητής πιστεύει πως θα υπάρχει και στο μέλλον.

Τα χρόνια που ακολουθούν σηματοδοτούνται από την ορμητική άνοδο του φασισμού και του милитарισμού στην Ευρώπη και την Ασία και από την ιμπεριαλιστική εξόρμηση που θα οδηγήσει στο μεγαλύτερο μακελειό που γνώρισε η ανθρωπότητα σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της, αλλά και από την πιο αποφασιστική σύγκρουση ανάμεσα στις αχαλίνωτες δυνάμεις της βίας και στο αλύγιστο πνεύμα της Ελευθερίας, το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Με βαθιά αίσθηση της επερχόμενης σύγκρουσης γράφει, στις παραμονές της ιταλικής επίθεσης εναντίον της Ελλάδας, την τραγωδία *Σιβύλλα*²¹, όπου, πλάθοντας μια φανταστική ιστορία για την καταστροφή των Δελφών από τον Νέρωνα, υπαινίσσεται ευδιάκριτα την τυραννία του φασισμού που απλωνόταν σαν χιονοστιβάδα στον κόσμο· την ιταλική επίθεση, που τη θεωρούσε αναπόδραστη από το 1936²²· την κατοχή που θα πλάκωνε την Ελλάδα· τις συμφορές που θα ακολουθούσαν· την αδάμαστη αντίσταση του λαού και την τελική λύτρωση του από τα δεσμά του σκότους. Με μια οικουμενική εικόνα σταύρωσης, εκφράζει το παγκόσμιο δράμα της Ελευθερίας στην ιστορική εκείνη στιγμή και στις διαχρονικές διαστάσεις του:

Νότος, Βοριάς, Ανατολή και Δύση
μέγας σταυρός κι απάνω του του ανθρώπου

το Πνέμα βλέπω τώρα καρφωμένο.
 Μα θαλυθεί, κι αγέρας π' ανασαίνω
 μες στην ψυχή μου εγώ την ώρα τούτη
 για όλες θα πνέψει τις ψυχές....²³

Η φασιστική επίθεση που ακολούθησε και οι εκπληκτικές νίκες του ελληνικού λαού στα βουνά της Αλβανίας αναδαυλίζουν το οραματικό πνεύμα του Σικελιανού και γράφει μια σειρά ποιήματα που δονούνται από το πνεύμα της καθολικής και πανανθρώπινης ελευθερίας, εθνικής και κοινωνικής. Έτσι, στο ποίημα *Κλεισούρα*, βλέπει τους απλούς Έλληνες φαντάρους να μάχονται στα χιονισμένα βουνά μαγνητισμένοι από ένα όραμα «που λάμπει ψηλά σαν αστέρι που πάσκει ολόενα να φύγει απ' τα σύννεφα μέσα σάμπως βρέφος που μόνο αγωνιέται απ' τα σπάργανα να βγει». Δεν ξέρουν ακόμα τ' όνομά του, μα έρχεται ο Ποιητής να τους πει πως είναι το σταυρωμένο «πολύπαθο Πνέμα του Ανθρώπου» και πως είναι αυτοί που πάνε σαν τον Ηρακλή, που λευτέρωσε τον Προμηθέα απ' τον Καϊκάσο, να το λυτρώσουν με τις λόγχες τους και να του δώσουν νέα ζωή από τη σάρκα κι από το αίμα τους²⁴.

Στα ζοφερά χρόνια της κατοχής, ο Σικελιανός συμμετέχει ενεργά στην Εθνική Αντίσταση και, το Μάη του 1942, κυκλοφορεί σε χειρόγραφο λιθογραφία τα *Ακριτικά*, μια σειρά ποιήματα με τα οποία αρχίζει η αντιστασιακή ποίηση στην Ελλάδα. Ανάμεσα στα ποιήματα αυτά είναι και το *Διόνυσος επί λίκνω*, που μας ενδιαφέρει εδώ, και στο οποίο θα αναφερθώ εκτενέστερα.

Στο ποίημα τούτο, που το έγραψε μια παγωμένη νύχτα αγρύπνιας τα φοβερά Χριστούγεννα του 1941, αυτό το βρέφος που αγωνιζόταν να βγει απ' τα σπάργανά του κι έλαμπε σαν αστέρι που πάσκει να βγει απ' τα σύννεφα στο ποίημα *Κλεισούρα*, το βλέπει σαν ένα νεογέννητο Διόνυσο-Χριστό, σύμβολο του καινούργιου κόσμου της ελευθερίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ειρήνης που ο Σικελιανός, μαζί με όλη την αγωνιζόμενη ανθρωπότητα εκείνου του καιρού, έβλεπε να γεννιέται μέσα από τη μεγάλη νύχτα του πολέμου και της κατοχής, όπως γεννήθηκε ο κόσμος από τη Μητέρα-νύχτα της κοσμογονίας:

Νύχτα — μητέρα, στη σιωπή Σου, ενώ λογιάζω
 πως πάει να σβήσει μες στα στήθη μου η καρδιά μου
 —τι υπνώσαν όλα, η γη στα πόδια μου αποκάτου,
 βαθιά τα ουράνι' απάνωθέ μου, κι αγρυπνάει,
 θαρρώ στα τάρταρα μονάχα ο Βύθιος Δράκων,
 και πια απ' τα χείλη μου μπροστά δεν αναφαίνει
 μηδέ του χνότου μου ο αγνός, μα να τα κλείσει
 παραμονεύει ο θάνατός μου—, αιφνίδια, λέω
 μωρού παιδιού πως αγρικιέμαι κάποιο κλάμα,
 αλαργιανό, τρεμάμενο, κι αναρωτιέμαι:
 «Τάχα παιδί γεννιέται απόψε, πάλι, νέο,
 ο απ' αιώνων θεός;»

Ο Ποιητής βλέπει αυτόν το νέο κόσμο να γεννιέται, εμπνευσμένος από την ηρωική αντίσταση των λαών ενάντια στο τέρας του φασισμού, από την αναχαίτιση των στρατιών

του Χίτλερ μπροστά στη Μόσχα, το Φθινόπωρο του 1941, και από την είσοδο της Αμερικής στον πόλεμο, το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου. Έχοντας όμως μια διαχρονική όραση της Ιστορίας, ο Ποιητής κατέχεται από τους φόβους μήπως κατασπαράχτει για άλλη μια φορά αυτό το βρέφος του νέου κόσμου που γεννιέται όπως κατασπαράχτηκε ο Διόνυσος, μήπως σταυρωθεί όπως σταυρώθηκε ο Χριστός. Ακούει κιόλας μες στην παγωνιά της νύχτας τα ουρλιάσματα των λύκων της αντίδρασης, που μυρίστηκαν τη γέννησή του και τρέχουν, ορδές ολόκληρες, να το κατασπαράξουν στο λίκνο του και βλέπει τους νεκρούς του πολέμου να βγαίνουν από τα χιόνια και να ψάχνουν για φρουρούς που θα το περιφρουρήσουν:

Αλλ' ω Μητέρα -

νύχτα, μάταια στυλώνω την ακοή μου
πίσω απ' το κλάμα αυτό, μήπως αδράξω
στ' αυτί μου βάβισμα σκυλιών μακριά σε στάνη
της Βηθλεέμ, και μάταια ανοίγω τη ματιά μου
μη δω αρχαγγέλων σύναξη πυκνή ή, πιο κάτω,
φωτιά τσοπάνων να τρυπάει τα μαύρα σκότη.
Αλλ' ως τα νέφη αποσκεπάζονται από νέφη
κι όλα το χιόνι σιωπηλά τα σαβανώνει,
λύκων ακούω ουρλιάσματα να με γεμίζουν,
θρηνητικά, μακρόσυρτα, στριγκά, μεγάλα,
λύκων ακούω γοργά κοπάδια να περνάνε,
μακρύς στρατός που διασκελαίει μέσ' απ' τα χιόνια,
μα, ως ξαφνικά γυρίζεις πίσω στη σιωπή Σου,
ξαναρωτιέμαι το ίδιο ρώτημα βαθιά μου.

Κι απάντησή μου, ως να γκρεμίζεται το τείχος
που με κυκλώνει της σιγής σ' άγριου στροβίλου
το αιφνίδιο ξέσπασμα, ντυτοί για σάβανά τους
το ίδιο το χιόνι που το χνάρι τους επήρε,
μύριοι νεκροί τριγύραθέ μου, σάμπως μύριοι
φυλακισμένοι που γκρεμίσανε τα τείχη
της φυλακής τους, σαν τρελοί που ξάφνου βρήκαν
από τη θύελλαν ανοιχτή πλατιά μια θύρα
του έρμου σπιτιού τους κι όλοι ορμώντας προς τη νύχτα
εδιασκορπίσανε στο διάστημα, με θρήνους
πνιχτούς στο κρύφιο τούτο ρώτημά μου,
με μια φωνή, λογιάζω, τώρα να μου λένε:
«Παιδί γεννιέται απόψε, αλήθεια, νέο,
ο απ' αιώνων θεός... Μα πού οι φρουροί 'ναι
που στ' άγια σύνορα αγρυπνάνε, από τους λύκους
να διαφεντέφουνε το βρέφος; Πε μας, πού είναι;»

Απ' αυτές τις ελπίδες κι απ' αυτούς τους φόβους κατεχόμενος και ξέροντας, από τη διαχρονική γνώση της Ιστορίας, πως ο κάθε νέος πολιτισμός δεν επιβιώνει αν δεν τον θρέψουν με το αίμα τους κι αν δεν τον διαφεντέψουν οι πρωτεργάτες του, υψώνει ως άγρυπνος φρουρός μέσ' απ' τα σκότη τη φωνή του και καλεί τους πνευματικούς δημιουργούς και όλη την αγωνιζόμενη ανθρωπότητα να περιφρουρήσουν αυτόν το νεογέννητο κόσμο από τους λύκους του παλιού, όπως οι μυθικοί Κορύβαντες περιφρούρησαν το νεογέννητο Διόνυσο:

«Γλυκό μου βρέφος, Διόνυσέ μου και Χριστέ μου.
Τιτάνας νέος κι αν ήρτες σήμερα στον κόσμο,
μάνας δεν έχεις αγκαλιά να σε ζεστάνει....
Τι είσαι της νύχτας τούτης γιος, που μας κυκλώνει,
της νύχτας τούτης και της άγρυπνης καρδιάς μας
που, σπίθα ζωής μέσα στο χάος το παγωμένο,
παλεύει απόψε με το θάνατο και θάνατο του κόσμου!
Κι ά, το κατέχουμε, π' αν ίσως, νέε Τιτάνα,
απ' την καρδιά μας δεν πιαστείς τη νύχτα τούτη,
να της βιζάξεις στάλα στάλα όλο το αίμα,
αύριο κ' Εσύ με τους νεκρούς θε να λογιέσαι!
Μα κάλλιο τό 'χουμε να μείνουμε θαμμένοι
στα ορθά κιβούρια που τα μέλη μας παγώνουν,
παρά ο παλμός Σου να σβηστεί μες στα σκοτάδια
μ' όλους τους άλλους που πληθαίνουν το κοπάδι
της ακατάγραφης οργής, κ' οι άγριοι λύκοι
από μακράθε να οσμιστούνε την κούνια Σου!

Μα ως η κούνια Σου είν' ασπίδα των ασπίδων,
κ' εμείς Κορύβαντες τριγύρα της κινάμε
για να ορχηθούμε τον πυρρίχιο το στερνό μας,
στην ίδια ασπίδα μας τις σπάθες μας χτυπώντας,
από κοντά Σου ν' αποδιώξουμε τους λύκους!
Ολονυχτίς θε να ορχηθούμε γύραθέ Σου,
κι όσο κι αν είναι η νύχτα τούτη να κρατήσει
εμείς θα ορχιούμαστε ως την ώρα, που τα σκιάχτρα
του σκοταδιού θά 'χουνε φύγει, κ' η φωνή Σου,
φωνή θεού π' ανασπρώνετ' απ' τον ύπνο,
φωνή “μεθύοντος ισχυρού”, θε να καλέσει
στη ζέστα του ήλιου ξαφνικά τους πεθαμένους,
ενώ αποπάνω από την κούνια Σου θα γέρνει
η σκιά της μιας Σου παντοδύναμης Αμπέλου,
γλυκό μας βρέφος, Διόνυσέ μας και Χριστέ μας!»²⁵

Αυτή ήταν η απάντηση του Σικελιανού στο ερώτημα «Και τώρα τι; Τι θα βγεί από τούτη την ανθρωποσφαγή;», που έβαζε η ανθρωπότητα στον εαυτό της, στα σκοτεινά και μαζί φωτεινά εκείνα χρόνια. Μια απάντηση γεμάτη ελπιδοφόρα προσμονή, εναγώνια ανησυχία και μαχητική διάθεση, αισθήματα που μαρτυρούν την ικανότητα του Ποιητή να βλέπει τους φοβερούς κινδύνους που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα στη δραματική πορεία προς την απελευθέρωσή της και να συμμετέχει ενεργά, με τα δικά του όπλα, στον αγώνα γι' αυτή την απελευθέρωση.

III

Στο ίδιο ερώτημα, από άλλη σκοπιά βλέποντας τον κόσμο, απαντά έξι μήνες αργότερα και ο Γιώργος Σεφέρης. Ο Σεφέρης είναι ένας ποιητής δεμένος με την εποχή του μ' ένα δεσμό καθαρά βιολογικό, μ' έναν ομφάλιο λώρο σαν αυτό που ενώνει το παιδί με τη μητέρα του²⁶. Το δεσμό αυτό μπορούμε να τον παρακολουθήσουμε στις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον αιώνα του, στον τρόπο που τα έζησε ο ίδιος ως ατομικός άνθρωπος και ως δημόσιος λειτουργός και στον τρόπο που τα εξέφρασε ως ποιητής. Όταν, τον Αύγουστο του 1914, έφευγε με την οικογένειά του από τη Σμύρνη, είχε «πολύ δυνατό μέσα του το συναίσθημα του τι θα πει σκλαβιά»²⁷. Στην Αθήνα έζησε τις αθλιότητες του Εθνικού Διχασμού και δοκίμασε το πικρό αίσθημα του ξεριζωμένου πρόσφυγα. Φοιτητής στο Παρίσι, παρακολουθεί από τις εφημερίδες την τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής, που σημάδεψε όσο κανένα άλλο γεγονός την ψυχή του και την τέχνη του²⁸. Η αγανάκτησή για τους ευρωπαίους συμμάχους, που τους θεωρεί υπεύθυνους γι' αυτή την τραγωδία, κορυφώνεται σε μια προφητεία-κατάρα που βγήκε τραγικά αληθινή ύστερα από κάμποσα χρόνια:

«... Πόσα όνειρα έκαψαν τα φτερά τους στις φλόγες που ρήμαξαν τη Σμύρνη, την πουλημένη με το δράμι ... υποθέτω να μην τα χαλάσει όλα ο καινούργιος ευρωπαϊκός πόλεμος που μουγκρίζει από ώρα σε ώρα και φτάνει ... δεν πειράζει ... οι Φράγκοι θα πληρώσουν την ανημελιά τους, την αναντρία τους και τη στραβομάρα τους. Τα σφαγμένα γυναικόπαιδα της Σμύρνης ξεδικιόνται ...»²⁹.

Στο Παρίσι ζει το ψυχικό κλίμα που διαμορφώθηκε από τις συνέπειες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ένα κλίμα πολιτικής, κοινωνικής, ιδεολογικής και ηθικής κρίσης, που έχει ως βασικό χαρακτηριστικό του την παραδοχή της χρεοκοπίας των αξιών του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτό το κλίμα διάψευσης και απογοήτευσης αλλά και την αγωνιώδη αναζήτηση εξόδου απ' αυτή την κρίση περιγράφει σε μια σειρά ποιήματα που έγραψε στα χρόνια 1928-1937:

Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν υποταχτείτε.
Υποταχθήκαμε και βοήκαμε τη στάχτη.
Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν αγαπήσετε.
Αγαπήσαμε και βοήκαμε τη στάχτη.

Μας έλεγαν θα νικήσετε όταν εγκαταλείψετε τη ζωή σας.
Εγκαταλείψαμε τη ζωή μας και βρήκαμε τη στάχτη ...

Βρήκαμε τη στάχτη. Μένει να ξαναβρούμε τη ζωή
μας, τώρα που δεν έχουμε πια τίποτα³⁰.

Την ίδια εποχή, το Σεπτέμβριο του 1935, ο Σεφέρης κάνει έναν απολογισμό της γενιάς του, πολύ διαφωτιστικό για τα βιώματα που την έθρεψαν, βιώματα που καταστάλαξαν στη δική του ψυχή και διαμόρφωσαν αυτή την τραγική διαχρονική όραση που διαπερνάει όλο το έργο του:

«Γενιά θυσιασμένη. Γενιά που έχει τη νιότη της ακουμπισμένη σ' έναν πόλεμο. Που προ-σμένει έναν άλλο πόλεμο για την ωριμότητα της ηλικίας... Γενιά που κληρονόμησε από τον περασμένο πόλεμο μιαν άγνωστη πριν ανησυχία, το αίσθημα πως κάθε θεμέλιο, ως τα βαθύτερα της ψυχής και του πνεύματος, έχει φαγωθεί, έγινε σκόνη πως όλα είναι έτοιμα να πέσουν σε λίγες στιγμές· που μπόρεσε, ύστερα από χρόνια αγωνίας, ν' αρνηθεί το συγκλονισμό. Που ξέρει πως δεν έχει περισευόμενες δυνάμεις για να ξεπεράσει αυτή την άρνηση, αυτή την άμυνα, για να φτάσει σε μια θέση — πως δεν έχει καιρό ως τον άλλο πόλεμο που έρχεται. Γενιά του σκοταδιού γυρισμένη ολόκληρη προς τις σκοτεινές σφαίρες του ανθρώπου, που μόνες τους μπορούν να δώσουν την αίσθηση της ύπαρξης. Το φως σκοτώνει στην εποχή μας»³¹.

Στα χρόνια 1937-1940 ο φασισμός στερεώνεται στην Ευρώπη και, με τη δικτατορία του Μεταξά, απλώνεται και στην Ελλάδα, ο πόλεμος ξεσπάει στην Πολωνία, απλώνεται γοργά και παρασέρνει και τη χώρα μας στην αδιώλυτη δίνη του. Όλη αυτή την πορεία ο Σεφέρης την παρακολουθεί από την εξαιρετικά ευαίσθητη και σημαντική θέση του διπλωματικού υπαλλήλου και του Προϊσταμένου της Διεθνούς Εξωτερικού Τύπου της Κυβέρνησης Μεταξά³², την καταγράφει στο προσωπικό ημερολόγιό του³³ και την εκφράζει ποιητικά στο *Ημερολόγιο καταστρώματος Α'* (1937-1940). Η αποσύνθεση που δημιουργήσε το καθεστώς της 4ης Αυγούστου αισθάνεται να τον πνίγει σαν βραχνάς και το Νοέμβριο του 1939 σημειώνει στο ημερολόγιό του:

«Πρέπει κάτι ν' αλλάξει ή θα σπάσω. Εκείνο που είναι βαθύτερο από όλα είναι αυτό το συναίσθημα της σατίλας, η αποφορά της αποσύνθεσης του φοβισμού που σε πιάνει από το λαιμό, και τα τσακάλια με κρεμασμένες γλώσσες και κατεργάρικα φοβισμένα μάτια. Σε ποια γωνιά της γης θα μπορούσε να ζήσει κανείς;»³⁴.

Αυτό το αίσθημα σήψης που καταπλακώνει την ψυχή γίνεται ακόμα πιο καταθλιπτικό καθώς απλώνεται ο πόλεμος που προέβλεψε από το 1922, και μαζί του βλέπει να καταρρέουν όλες οι ευρωπαϊκές αξίες στις οποίες πίστευε. Στις 26 Γενάρη του 1940 γράφει στο ημερολόγιό του:

«Χτες μάθημα αντιαεροπορικής αμύνης στο Υπουργείο. Ο ομιλητής παραβάλλει τα συμπτώματα του υπερίτη με τα συμπτώματα της λέπρας. Λαμπρά: ο υπερίτης είναι ένα είδος βροχής λέπρας. Μόνο που θα έπρεπε να συλλογιστεί κανείς πως η ανθρωπότητα που γεννά τέτοια ευρήματα δεν μπορεί να μη μοιάζει με τα ευρήματά της, να έχει ψυχή λεπρή»³⁶.

Τέσσερις μήνες αργότερα, στις 20 Μαΐου, προσθέτει:

«Νεύρα τεντωμένα περιμένοντας μικρές λεπτομέρειες ενός γεγονότος που κανείς δεν καταλαβαίνει. Ένα ξέρουμε μονάχα: πως ο πόλεμος γίνεται και πως ο θάνατος που τόσα χρόνια κοιμότανε στο πλευρό μας παραμιλώντας ξύπνησε, πήρε ένα σιδερένιο σφυρί και κοπανάει κόκκαλα και σάρκες σωριασμένες πνιχτά σ' έναν ελάχιστο χώρο. Ο δίκαιος πληρώνει μαζί με τον άδικο και δεν ξέρεις καλά-καλά ποιο είναι το έπαθλο του αγώνα»³⁶.

Όταν ο πόλεμος έφτασε στην Ελλάδα, με την ιταλική επίθεση από την Αλβανία, ο Σεφέρης, που τον περίμενε από στιγμή σε στιγμή, όπως όλος ο ελληνικός λαός, δεν πανικοβλήθηκε. Είχε πια καταλήξει στο συμπέρασμα πως ο αναπόδραστος αυτός πόλεμος δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει στη διέξοδο από την παγκόσμια πολιτισμική κρίση. Έτσι, ξημερώνοντας τη 28η Οκτωβρίου του 1940, γράφει στο ημερολόγιό του:

«Κοιμήθηκα δύο το πρωί διαβάζοντας Μακρυγιάννη. Στις τρεις και μισή μια φωνή στο τηλέφωνο με ξύπνησε. “Έχουμε πόλεμο”. Τίποτε άλλο, ο κόσμος είχε αλλάξει. Η αυγή, που λίγο αργότερα είδα να χαράζει πίσω από τον Υμηττό, ήταν μια άλλη αυγή: άγνωστη. Περιμένει ακόμη εκεί που την άφησα. Δεν ξέρω πόσο θα περιμένει, αλλά ξέρω πως θα φέρει το μεγάλο μεσημέρι»³⁷.

Μ' αυτή την ελπίδα, ενισχυμένη από το μεγαλείο της αντίστασης του ελληνικού λαού στην Αλβανία, στη Μακεδονία και στην Κρήτη, ο Σεφέρης ακολουθεί την Κυβέρνηση Τσουδερού στη Μέση Ανατολή και στη Νότια Αφρική. Τις εμπειρίες του, ως το τέλος του πολέμου, τις καταγράφει στο προσωπικό ημερολόγιό του και τις μετουσιώνει ποιητικά στο *Ημερολόγιο καταστροφών Β' (1941-1944)*. «Ο συγχρωτισμός» με τον τεταρτοαυγουστιανό συκερτό που ταξιδεύει του «φέρνει σπταιμία»³⁸, αλλά θεωρεί σίγουρη τη μεταπολεμική κάθαρση. Στο Γιοχάνεσμπουργκ της Νότιας Αφρικής, στις 9 Ιουλίου του 1941, σημειώνει στο ημερολόγιό του:

«Υπάρχει ένα είδος αυτοδηλητηριασμού που κοιβαίει μαζί του αυτό το συγκρότημα: θανατεροί ψίθυροι στους διαδρόμους, μακιαβελική σιωπή γεμάτη κακοήθη μικρόβια, μπηχτές στη ράχη καθώς προχωρείς ανύποπτος. Και η κατάσταση τραβάει και σέρνεται. Φύγαμε για να συνεχίσουμε τον πόλεμο, και ο καθένας δε σκέπτεται παρά τον εαυτό του. [...] Τώρα έγινε ό,τι έγινε και τίποτε δεν μπορεί ν' αλλάξει όσο να λυτρωθεί ο τόπος. Η μόνη παρηγοριά είναι ότι, σαν φτάσαμε στο τέλος της μεγάλης περιπέτειας, όλοι ετούτοι θα έχουν σαρωθεί από κείνους που ζούνε το σημερινό δράμα της σκλαβιάς. Εκείνους που, καθώς φαντάζομαι, θα είναι σε θέση να μιλήσουν τη λαλιά της Ελλάδας»³⁹.

Ο Σεφέρης έμεινε στη Νότια Αφρική ίσαμε τον Απρίλιο του 1942. Ύστερα κλήθηκε στην Αίγυπτο, όπου είχε κιόλας εγκατασταθεί η Κυβέρνηση, κι ανέλαβε τη Διεύθυνση του Γραφείου Τύπου. Στο Κάιρο, στις 20 Ιουνίου του 1942, γράφει το σημαντικό ποίημα *Ένας γέροντας στην ακροποταμιά*⁴⁰, που θα μας απασχολήσει εδώ.

Ο γέροντας του ποιήματος είναι ο ίδιος ο ποιητής, ένας γέροντας σαρανταδύο χρονών, γέροντας από πείρα, γέροντας απ' όσα έζησε στα δίσεχτα αυτά χρόνια τα γεμάτα πολέμους, κρίσεις, χαλασμούς, ξενιτεμούς.

Το ποτάμι που αντικρίζει είναι ο Νείλος. Το ποτάμι που δένεται με τ' ανθρώπινα πεπρωμένα για περισσότερο από έξι χιλιάδες χρόνια· που στις όχθες του, και χάρη σ' αυτό, δημιουργήθηκε ένας από τους πιο θαυμαστούς πολιτισμούς της αρχαιότητας· που ακόμα και σήμερα, από τις πηγές του ως τις εκβολές του, μπορούμε να παρακολουθήσουμε ζωντανά όλα τα στάδια στην εξέλιξη της ανθρωπότητας· το ποτάμι που κυλάει πάντα στο ίδιο στρώμα, προς την ίδια κατεύθυνση κι αλλάζει πάντα χωρίς ν' αλλάξει.

Στη συγκεκριμένη στιγμή που γράφεται το ποίημα τα γεγονότα δείχνουν πως η ζυγαριά του πολέμου έπαψε να γέρνει προς το μέρος της αδικίας. Οι γερμανικές στρατιές καθλώθηκαν στη Μόσχα, στο Λένινγκραντ και στο Ελ Αλαμείν, και η είσοδος της Αμερικής στον πόλεμο άλλαξε αποφασιστικά το συσχετισμό των δυνάμεων. Όλα έδειχναν πως η συντριβή του φασισμού ήταν πια ζήτημα χρόνου. Στην Ελλάδα, η πείνα, οι φυλακές, τα στρατόπεδα, τα βασανιστήρια και οι εκτελέσεις δεν κατόρθωσαν να λυγίσουν το πνεύμα της αντίστασης του λαού, που άρχισε κιόλας να παίρνει τη μορφή μαζικών εκδηλώσεων στις πόλεις και ανταρτοπολέμου στα βουνά. Όμως, πάνω απ' τον κόσμο, και ιδιαίτερα πάνω απ' την Ελλάδα, για άλλη μια φορά το φάσμα της διχόνοιας φαινόταν «καθώς αετός ακίνητος να κρέμεται στον αέρα», για να μεταχειριστώ μια γνωστή εικόνα του Κάλβου⁴¹. Μολονότι ο πόλεμος βρισκόταν στο αποκορύφωμά του και πολλές δοκιμασίες περίμεναν ακόμα την ανθρωπότητα, η προοπτική της μεταπολεμικής πορείας του κόσμου άρχισε κιόλας να τη χωρίζει. Ποιος πρέπει να είναι ο προσανατολισμός αυτής της πορείας για τον κόσμο γενικά, για τον ελληνικό λαό ειδικότερα και για τον ίδιο τον Σεφέρη ως άνθρωπο και ως ποιητή; Αυτά είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζει στο ποίημα αυτό.

Το ποίημα αρχίζει με τον αντιθετικό σύνδεσμο «κι όμως», που σημαίνει ότι αυτός ο γέροντας που μιλάει συνεχίζει έναν εσωτερικό μονόλογο για κάτι που τον απασχολεί σοβαρά, και παραθέτει ένα συλλογισμό αντίθετο σ' έναν προηγούμενο. Αυτό που τον απασχολεί δεν είναι ζήτημα μονάχα δικό του:

Κι όμως πρέπει να λογαριάσουμε πώς προχωρούμε.

Να αισθάνεσαι δε φθάνει μήτε να σκέφτεσαι μήτε να κινείσαι

μήτε να κινδυνεύει το σώμα σου στην παλιά πολεμίστρα,

όταν το λάδι ξεματιστό και το λιωμένο μολύβι αυλακώνουνε τα τειχιά.

Κι όμως πρέπει να λογαριάσουμε κατά πού προχωρούμε,

όχι καθώς ο πόνος μας το θέλει και τα πεινασμένα παιδιά μας

και το χάσμα της πρόσκλησης των συντρόφων από τον αντίπερα γιαλό·

μήτε καθώς το ψιθυρίζει το μελανιασμένο φως στο πρόχειρο νοσοκομείο,

το φαρμακευτικό λαμπύρισμα στο προσκέφαλο του παλικαριού που χειρουργήθηκε

το μεσημέρι·

αλλά με κάποιον άλλο τρόπο,.....

Βγαλμένοι από την πραγματικότητα εκείνου του καιρού, οι παραπάνω στίχοι, με τις αναφορές και τους υπαινιγμούς τους, καθρεφτίζουν τα προαισθήματα και τις ανησυχίες του Σεφέρη για το μέλλον της Ελλάδας και της ανθρωπότητας, ένα μέλλον που είναι κιό-

λας παρόν, γιατί διαμορφώνεται μέσα στο παρόν και εξαρτάται από τους ανθρώπους του παρόντος, ανάμεσά τους κι απ' τον ίδιο τον ποιητή, αν θα είναι φωτεινό ή σκοτεινό. Με βαθύ αίσθημα ευθύνης ο ποιητής προσπαθεί να δώσει μια απάντηση στο *πώς* και στο *κατά* που πρέπει να προχωρήσει ο μεταπολεμικός κόσμος, αλλά είναι δύσκολο. Μέσα στο τρομαχτικό ανακάτωμα της εποχής, μέσα στη θολούρα και την ανεμοζάλη μιας γιγάντιας σύγκρουσης, όπου παλιές αξίες γκρεμίζονται ή αγωνίζονται να συγκρατηθούν κι όπου καινούργιες αναμοχλεύονται και πλαστοουργούνται μέσα στο αίμα και στην αμάχη, αυτός ο έντιμος αστός, ο γαλουχημένος με τα προδωμένα ιδανικά της φιλελεύθερης Ευρώπης, ο πικραμένος άνθρωπος και ο βαθιά πονεμένος πατριώτης που βλέπει τη μικρή του χώρα για άλλη μια φορά να στροβιλίζεται στο κέντρο της παγκόσμιας δίνης, αγωνίζεται να συλλάβει το νόημα του καιρού, να δώσει μορφή στα μπερδεμένα αισθήματα που υπάρχουν γύρω του και στον εαυτό του, να βρει έναν προσανατολισμό, ένα δρόμο, μια διέξοδο για τον άνθρωπο, για το λαό του και για τον ίδιο τον εαυτό του.

Θέλει την αλλαγή αναμφίβολα. Είδε πολλά και δοκίμασε πολλά στα χρόνια του, από τον καιρό που ξεριζώθηκε από την πατρίδα του. Ό,τι αγάπησε, ό,τι πίστεψε βρέθηκε να είναι στάχτη. Η εμπειρία αυτή δεν είναι μονάχα δική του, είναι της γενιάς του, είναι του λαού του, είναι του ανθρώπου του καιρού του. Θέλει, λοιπόν, την αλλαγή κι οραματίζεται μια καινούργια ζωή, αλλά ανησυχεί για το είδος της αλλαγής και για τον τρόπο της αλλαγής· για τον προσανατολισμό της και για την πορεία της. Θέλει το καινούργιο, μα δεν θέλει τον πλήρη αφανισμό του παλιού, γιατί δεν υπάρχει μονάχα κακό μέσα στο παλιό, και ό,τι καλό έχει υπάρχει και πρέπει να υπάρχει μέσα στο καινούργιο, που μονάχα έτσι μπορεί να είναι καινούργιο κλαδί σε δέντρο με κορμό και ρίζες, καινούργια ζωή που πίνει από πηγές παλιές και νέες.

Πώς, λοιπόν, να προχωρήσεις σε μια τέτοια αλλαγή; Να αισθάνεσαι, να σκέφτεσαι, να ενεργείς, να κινδυνεύεις στη μάχη δεν φτάνει, αν δεν ξέρεις *πού* πας κάνοντας όλα αυτά. Αλλά *κατά* *πού* να πας; Ο πόνος κι η πείνα σπρώχνουν συχνά στην οργή και στο πάθος που γκρεμίζει τυφλά τα πάντα. Όχι, λοιπόν, *κατά* *κει*. Με τους συντρόφους που προσκαλούν από τον αντίπερα γιαλό, είτε αυτοί αντιπροσωπεύουν τον κόσμο που αγωνίζεται στα βουνά και στις πόλεις της σκλαβωμένης πατρίδας, είτε τον κόσμο που κινείται από σοσιαλιστικά ιδανικά, τον χωρίζει ένα χάσμα σκοπών και ιδεών. *Ούτε κατά* *κει*, λοιπόν. Ούτε και *κατά* τη σκοτεινή απελπισία όπου σπρώχνει η εικόνα του πληγωμένου παλικαριού που μόλις χειρουργήθηκε· όχι έτσι, «αλλά με κάποιον άλλο τρόπο». Ποιον άλλο;

....., μπορεί να θέλω να πω καθώς

το μακρύ ποτάμι που βγαίνει από τις μεγάλες λίμνες τις κλειστές βαθιά στην Αφρική και είτανε κάποτε θεός κι έπειτα γέννηκε δρόμος και δωρητής και δικαστής και δέλτα· που δεν είναι ποτές το ίδιο, *κατά* που δίδασκαν οι παλαιοί γραμματισμένοι, κι ωστόσο μένει πάντα το ίδιο σώμα, το ίδιο στρώμα και το ίδιο Σημείο ο ίδιος πρoσανατολισμός.

Με τη σκέψη του Ηράκλειτου, που δίδαξε πως όλα κινούνται κι όλα αλλάζουν σαν τα νερά του ποταμού, στον οποίο δεν μπορεί να μπει κανείς δύο φορές, αφού τα νερά που

τρέχουν στην ίδια κοίτη διαρκώς αλλάζουν⁴²· και με την ίδια εικόνα του Νείλου που πηγάζει πάντα από τις ίδιες λίμνες και τρέχει πάντα στο ίδιο στρώμα και προς τον ίδιο προσανατολισμό, αλλά δεν είναι ποτέ ίδιος, αφού το νερό του διαρκώς αλλάζει κι αφού για τους ανθρώπους «ήτανε κάποτε θεός κι έπειτα γένηκε δρόμος και δωρητής και δικαστής και δέλτα», κι ωστόσο μένει πάντα ίδιος, αφού έχει πάντα το ίδιο στρώμα και το ίδιο γιγρό σώμα, ο Σεφέρης εκφράζει ποιητικά τις ιδέες του για μια αλλαγή χωρίς ανατροπή στον κόσμο που θα έβγαινε από τα αίματα και τα ερείπια του πολέμου. Θέλει ν' αλλάξει ο κόσμος και να μην αλλάξει. Να προσοδέψει, αλλά να μην ξεριζωθεί από τα θεμέλιά του. Να εξέλγξει, χωρίς ν' αλλάξει ριζικά προσανατολισμό. Δεν μιλάει εδώ ένας κοινωνικός επαναστάτης αλλά ένας δημοκράτης αστός, ένας φιλελεύθερος οϊμανιστής που πονάει τον άνθρωπο και πιστεύει ακόμα στις δυνατότητες της αστικής κοινωνίας να ανανεωθεί ύστερ' από τα μεγάλα παθήματα/μαθήματα αυτού του πολέμου.

Μια πιο συγκεκριμένη εικόνα αυτής της αλλαγής δίνει στη σημαντική διάλεξη για το Μακρυγιάννη που έδωσε το Μάη του 1943 στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια, καλεσμένος από το Ελληνικό Στρατόπεδο της Μέσης Ανατολής:

«Ο σημερινός πόλεμος της πατρίδας μας —δεν είναι υπερβολή να πούμε— είναι μια συνέχεια της Επανάστασης του '21. [...] Ο αγώνας εκείνος ήταν ένα κοινωνικό, πολεμικό και πολιτικό γεγονός. Ήταν συνάμα και ένα πνευματικό γεγονός. [...] Ο σημερινός πόλεμος δεν είναι, όπως ο περασμένος, εποχή καλλιτεχνικής δημιουργίας. Και το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να λογαριάζουμε την περασμένη μας πείρα και την τωρινή, προσμένοντας την αυγή που αναπότρεπτα θα χαράξει [...] να καθαρίσει τη συνειδήσή μας από τις πρόσκαιρες φαντασιοπληξίες· και να πιστεύουμε πως ένας μεγάλος πόνος όπως ο σημερινός δεν μπορεί να είναι παρά μια ανάσταση της ζωής του ανθρώπου, με την πιο βαριά έννοια. Και σαν τέτοια θα πρέπει να καταργήσει τις ωμότητες, τα φίμωτρα, τις φυλακές, τις υποκρισίες. Θα πρέπει να είναι έτσι, ή θα έχουν πάει, αλίμονο, όλα αυτά που ζούμε τώρα στα χαμένα· θα είναι έτσι, ή θα έχει πέσει ο κόσμος σε μια κατάσταση γενικής νεκροφάνειας»⁴³.

Στα λόγια αυτά, όπως και στο ποίημα *Ένας γέροντας στην ακροποταμιά*, διακρίνει κανείς τον Σεφέρη να θέτει με αγωνία το ερώτημα: «Και τώρα τι; Τι θα βγεί από τούτη την ανθρωποσφαγή;». Ακόμα και για το όραμά του μιας αναγεννημένης αστικής κοινωνίας, η απάντησή του ζυγίζεται ανάμεσα στο σκεπτικισμό, την ελπίδα και την απελπισία.

IV

Εντελώς διαφορετική στο όραμα και την πίστη από την οποία διαπνέεται είναι η απάντηση του Γιάννη Ρίτσου. Ο Ρίτσος, όπως και ο Σεφέρης, είναι ένας ποιητής δεμένος με την εποχή του μ' έναν καθαρά βιολογικό δεσμό, αλλά ο δικός του ομφάλιος λώρος τον θρέφει με διαφορετικά ατομικά και κοινωνικά βιώματα που διαμόρφωσαν το χαρακτήρα του και τον τρόπο που έζησε και εξέφρασε τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον αιώνα του.

Ο Ρίτσος έζησε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια κάτω από το βαρύ ισκίο της οικονομικής καταστροφής, της αργρώστιας, του θανάτου και της παραφροσύνης. Την οικονομική

κατάρρευση του μεγαλοκτηματία πατέρα του ακολουθεί ο θάνατος του αδερφού του και της μητέρας από φυματίωση, το 1921· η τρέλα του και το κλείσιμό του στο Δαφνί το 1932, όπου και θα παραμείνει ως το θάνατό του το 1938· και η τρέλα της αδερφής του και το κλείσιμό της στο ίδιο φρενοκομείο το 1936. Το 1926 προσβάλλεται και ο ίδιος από την αρρώστια που θανάτωσε τον αδερφό του και τη μητέρα του. Για πολλά χρόνια ζει κάτω από τον εφιάλτη της και μπαινοβγαίνει από σανατόριο σε σανατόριο για απόρους. Στα χρονικά διαστήματα που βρίσκεται έξω εργάζεται ως δακτυλογράφος, ως αντιγραφέας συμβολαίων, ως βοηθός βιβλιοθηκαρίου, ως καλλιγράφος διπλωμάτων, ως ηθοποιός, σκηνοθέτης και οργανωτής καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, ως χορευτής σε επιθεωρήσεις, ως μέλος χορού στο Εθνικό Θέατρο και στη Λυρική Σκηνή, ως αναγνώστης και διορθωτής μεταφράσεων στις Εκδόσεις Γκοβόστη⁴⁴.

Στα σανατόρια, όπου ζει καταστάσεις απίστευτης δυστυχίας και κοινωνικής εγκατάλειψης, γνωρίζεται με άρρωστους αγωνιστές του Κομμουνιστικού Κόμματος και, στα χρόνια 1927-1929, μυείται ιδεολογικά στο σοσιαλιστικό κίνημα, στο οποίο προσχωρεί πολιτικά το 1931⁴⁵.

Σε μια συνέντευξή του στο περιοδικό *Η Λέξη*, ο Ρίτσος μίλησε έτσι για την ποίηση γενικά και για τη δική του ποίηση ιδιαίτερα:

«Η ποίηση είναι απέραντη σαν τη ζωή, ένα διαρκές γίνεσθαι. Στο χώρο της δεν υπάρχουν όρια, δεν υπάρχουν απαγορεύσεις. Μέσα και πάνω στις λέξεις του ποιητή αποτυπώνονται πολιτιστικές μνήμες αιώνων, αποθησαυρίζεται η παγκόσμια ιστορία. Το ποίημα ξεπηδάει από μιαν ανάγκη ν' αποδοθεί η σιωπή, από μιαν εντολή της ανθρώπινης προϊστορίας, ιστορίας και μεθιστορίας. Μια εντολή που δίνεται στον ποιητή άθελά του κι εκφράζεται μέσα απ' αυτόν. Γράφοντας ποίηση κάνει, χωρίς να το ξέρει, μια μάχη, σώμα με σώμα, με το θάνατο. Κι όταν λέμε θάνατο δεν εννοούμε μόνο το φυσικό, αλλά και όλες τις μορφές του κοινωνικού θανάτου. Η καταπίεση, η σκλαβιά, οι επιθυμίες που δεν εκπληρώνονται, όλα αυτά είναι μια καθημερινή εκτέλεση, ένας θάνατος. Κι όσο θα υπάρχει θάνατος, θα υπάρχει και η αντίσταση στο θάνατο. Μια αναμέτρηση μ' αυτή τη μορφή του θανάτου είναι η πολιτική ποίηση (ή τουλάχιστον η δική μου πολιτική ποίηση): μια μάχη για να φτάσουμε στο «αταξικό γαλάζιο», όπως γράφω σ' ένα ποίημά μου για τον Νερούντα»⁴⁶.

Σ' αυτό το «αταξικό γαλάζιο» πίστεψε ο Ρίτσος από τα νεανικά του χρόνια και γι' αυτό αγωνίστηκε όλη τη ζωή του, όχι μόνο με την ποίησή του αλλά και με την ενεργό συμμετοχή του στο σοσιαλιστικό κίνημα. Οι φωτεινές ελπίδες για μια νέα ζωή που ξάνοιγε στα μάτια της ψυχής των λαών η Ρωσική Επανάσταση δονούν τα ποιήματα των πρώτων συλλογών του *Τρακτέρ* (1930-1934) και *Πυραμίδες* (1930-1935):

ΕΣΣΔ, στο γιγάντιο σου κορμί κυλάει ανοίξεων οργασμός
κ' είσαι τραγούδι κ' είσαι φως στις εργατιάς το στόμα
πλάθεις μαζί και πλάθεσε, σου φέγγει ο Σοσιαλισμός
κ' ελπίδα η πανανθρώπινή σου ανθοβολάει το χρώμα⁴⁶.

Σ' αυτή τη νέα ζωή οραματίζεται πως θα βασιλεύει η ειρήνη, η κοινωνική δικαιοσύνη, η χαρά της δημιουργίας, η αρμονία αισθήματος και σκέψης, ο έρωτας της υγείας και της

ομορφιάς. Τις ελπίδες για επανάσταση που θα πραγματοποιήσει τα οράματα αυτά εκφράζει και στον αριστουργηματικό *Επιτάφιο*, το ποίημα που έγραψε το Μάη του 1936, εμπνευσμένος από τα αιματηρά γεγονότα στις απεργίες των καπνεργατών της Θεσσαλονίκης:

Έσμιξε η μπλούζα το χακί, φαντάρος τον εργάτη
κι αστράφτουν όλοι μια καρδιά — βουλή, σφυγμός και μάτι.
Ω, τι όμορφα σα σμίγουνε, σαν αγαπιούνται οι άνθρωποι,
φεγγοβολάνε οι ουρανοί, μοσκοβολάνε οι τόποι.
Κι όπως περνάν, λεβέντηδες, γεροί και αδερφωμένοι,
λέω και θα καταχτήσουνε τη γης, την οικουμένη⁴⁷.

Λίγους μήνες αργότερα, ο *Επιτάφιος* καίγεται δημόσια στις στήλες του Ολυμπίου Διός μαζί με άλλα έργα που η δικτατορία του Μεταξά θεώρησε ανατρεπτικά. Ο ίδιος γλυτώνει τη σύλληψη, τα βασανιστήρια και την εξορία γιατί βρίσκεται σε σανατόριο σοβαρά άρρωστος από φυματίωση. Από τα έργα που γράφει στα τρομερά χρόνια της δικτατορίας και της κατοχής, δημοσιεύονται εκείνα στα οποία η λογοκρισία δεν ανακαλύπτει μηνύματα κοινωνικά και πολιτικά. Όλα τα άλλα κρύβονται και τελικά, εκτός από ελάχιστα, καταστρέφονται από φόβο το 1944, στη διάρκεια των Δεκεμβριανών, από τον άνθρωπο που είχε αναλάβει τη φύλαξή τους⁴⁸. Ανάμεσα στα ελάχιστα που περισώθηκαν είναι και *Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία*, που γράφτηκε στους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο του 1942⁴⁹. Οχτώ μήνες πριν είχε γράψει ο Σικελιανός το *Διόνυσος επί λίκνω* και ένα μήνα πριν είχε γράψει ο Σεφέρης το *Ένας γέροντας στην ακροποταμιά*.

Η πιο φρικτή περίοδος της κατοχής ήταν ο χειμώνας του 1941-42. Σ' αυτούς τους τρομερούς μήνες πάνω από 300.000 άνθρωποι πέθαναν από πείνα. Ο ίδιος ο Ρίτσος, που ήταν κατάκοιτος από μια επιδείνωση της αρρώστιας του, έζησε χάρη στο λαϊκό συσσίτιο που οργάνωσε η Εθνική Αλληλεγγύη, η αντιστασιακή οργάνωση του ΕΑΜ, η οποία έδωσε και κέρδισε την πρώτη μεγάλη μάχη με τους κατακτητές, τη μάχη της επιβίωσης.

Το ΕΑΜ ιδρύθηκε το Σεπτέμβριο του 1941 και το ένοπλο τμήμα του, ο ΕΛΑΣ, αρχίζει τις επιχειρήσεις του ανάμεσα στον Απρίλιο και τον Ιούλιο του 1942. Ο Ρίτσος έχει κιόλας στρατευτεί στην Ομάδα Λογοτεχνών του ΕΑΜ⁵⁰ και συμμετέχει ενεργά στον αγώνα με τα όπλα της τέχνης του. Ο αγώνας καθοδηγείται από το Κομμουνιστικό Κόμμα, από αγωνιστές που είχαν πείρα παράνομης οργάνωσης και δράσης σαν αυτούς που είχε ο ίδιος γνωρίσει στα σανατόρια και τον είχαν μητήσει στις σοσιαλιστικές ιδέες. Ο Ρίτσος συμπορεύεται με τους αγωνιστές αυτούς και συμμετέχει στις δραματικές περιπέτειες του σοσιαλιστικού οράματος ως το τέλος της ζωής του. Από τη συμμετοχή αυτή διαμορφώνεται και η αντίληψή του για τη στρατευμένη ποίηση, που ορίζεται έτσι σ' ένα ποίημα που έγραψε το 1958 με τίτλο *Το χρέος των ποιητών*:

Πολλά ποιήματα βουλιάζουν μεσ' στην ίδια τους τη λάμψη,
περήφανα ποιήματα· δεν καταδέχονται τίποτα να πουν.
Ξέρω πολλά ποιήματα που πνίγηκαν στο χρυσό πηγάδι της σελήνης.

.....

Το νου σας, σύντροφοι ποιητές, μη βουλιάξουμε μέσα στο τραγούδι μας
μη και μας εύρει ανέτοιμους η μεγάλη ώρα,
— ένας ποιητής δίνει παρών στο πρώτο κάλεσμα της εποχής του.

.....
Το νου σας, σύντροφοι ποιητές, — Ένας ποιητής
είναι ένας εργάτης στο πόστο του, ένας στρατιώτης στη βάρδια του,
ένας υπεύθυνος αρχηγός μπροστά στις δημοκρατικές στρατιές των στίχων του⁵¹.

Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία βγαίνει από μια τέτοια συνείδηση μαχητικής συμμετοχής του ποιητή στον απελευθερωτικό αγώνα του λαού του και της ανθρωπότητας. Πρόκειται για ένα πολύστιχο επικό ποίημα που συνοψίζει σε μια φράση — μια φράση ορόσημο — τη σοσιαλιστική προοπτική εκείνου του κοσμοϊστορικού αγώνα και εκφράζει την πίστη, όχι μόνο του ποιητή αλλά και της αγωνιζόμενης ανθρωπότητας, για μια αναπόδραστη νίκη. Για τον αναγνώστη εκείνης της εποχής, το ποίημα ήταν ένα κάλεσμα στον αγώνα για μια επαναστατική αλλαγή τόσο ριζική που θα έκανε την ως τότε Ιστορία να είναι προ Ανθρώπινη. Για το σημερινό αναγνώστη, είναι ένα χρονικό της έναρξης εκείνου του μεγάλου αγώνα με τα ωραιότερα επαναστατικά οράματα που διαφεύστηκαν τραγικά. Πρόκειται για μια ποιητική μεταγραφή γεγονότων, αισθημάτων και οραμάτων της εποχής, αρχίζοντας από τη στιγμή που οι νικητές στρατιώτες της Αλβανίας που διασκορπίστηκαν στα βουνά της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, ύστερα από τη γερμανική επίθεση στη Μακεδονία και τη συνθηκολόγηση των αρχηγών τους, γυρίζουν στα σπίτια τους ύστερα από εξαντλητικές πορείες, γεμάτοι ανάμικτα αισθήματα περηφάνειας για τις νίκες τους, πικρίας γιατί πήγαν χαμένες οι θυσίες τους, οργής γιατί προδόθηκαν και αναμονής γιατί στο βάθος πιστεύαν πως ο αγώνας αυτός δεν είχε τελειώσει ακόμα:

Κατηφόρισαν με σκισμένα χιτώνια, με παλιά ντουφέκια
δίχως ψωμί στο γυλιό δίχως σφαίρες.
Μονάχα με μικρά οργισμένα ποτάμια κλείναν τα περάσματα πίσω τους.
Είχαν βαδίσει μήνες και μήνες πάνου σ' άγνωστες πέτρες
πάνου στο χιόνι μαζί με τις ελιές τους και τ' αμπέλια τους —
άλλος άφησε κει πάνου ένα πόδι ένα χέρι
άλλος ένα κομμάτι απ' την ψυχή του
καθένας κ' έναν ή πιότερους νεκρούς.
Ύστερα γύρισαν με τις πληγές και τα κρυοπαγήματα
θάψανε τα ντουφέκια τους στα βράχια, στο χιόνι, στις κουφάλες των δέντρων
στο αχούρι, ανάμεσα στέγη και ταβάνι, στη σκοτεινή αποθήκη
που βγάζει στο πίσω μέρος της νύχτας μ' ένα μικρό λαδοφάναρο υπομονής⁵².

Ακολουθούν απανωτές περιγραφές που, στη γλώσσα της ποίησης, απεικονίζουν ρεαλιστικά τον επιύλητο της κατοχής και το ελπιδοφόρο κίνημα της Αντίστασης.

Απεικονίζουν άγρυπνες, καταχνιασμένες πολιτείες γεμάτες νεκρούς, αρρώστους, τραυματίες, οργισμένους σακάτηδες του πολέμου κι ανθρώπινα αγάλματα που κάνουν βιαστικά

έρωτα στα ξενοδοχεία, «γιατί όλοι κάνουν έρωτα όλοι βιάζονται όλοι θέλουν να ζήσουν» όταν τα σπίτια τα σκεπάζει η σιωπή, ο πάγος ή ο θάνατος και στους δρόμους ακούγονται «ποδοβολητά και πιστολιές»⁵³.

Απεικονίζουν ερημωμένα απ' τον πόλεμο χωριά, βομβαρδισμένα σπίτια κι εκκλησιές, παραλογισμένους ψαλτάδες που τραγουδάναν «άγρια μες στο ντουφεκίδι», πατάδες που φεύγουν πηδώντας φράχτες και φορώντας μπότες σκοτωμένων αξιωματικών, τον ακατανόητο αλληλοσκοτωμό στα πεδία των μαχών, όπου από τη μια μεριά

Στρατιώτες φεύγουν τρέχουν σημαδεύουν πέφτουν.

Απ' την άλλη μεριά τρέχουν οι άλλοι σημαδεύουν πέφτουν.

Το αίμα τρέχει

πάνου στο χιόνι μες στη λάσπη κάτω απ' το χώμα. Μεγάλα ποτάμια κόκκινα ποτάμια κατεβαίνουν απ' τα βουνά — τ' ακούς τη νύχτα⁵⁴.

Απεικονίζουν, οι περιγραφές αυτές, με ευρηματικές εικόνες, το βραχνά της σκλαβιάς, την ασφυκτική στέρηση ελευθερίας:

Μην ανοίξεις την πόρτα. Ας χτυπάει το καλοκαίρι.

Το φεγγάρι είναι το κράνος του γερμανού φαντάρου.

Αμπαρώσου καλά — βάλε χοντρό στρατσόχαρτο στα τζάμια.

Μονάχα οι νεκροί έχουν το ελεύθερο να κυκλοφορούν στους

δρόμους — άκου το βήμα τους

με τα φτωχά παπούτσια τους που λιώσαν απ' τη βροχή τριγυρνώντας

μη βρίσκοντας ύπνο και τάφο σε τούτο τον καιρό, μη βρίσκοντας

λίγο τόπο δικό τους μια μπουκιά ψωμί μια μικρή θύμηση⁵⁵.

Ο φοβερός χειμώνας του 1941 και η φρίκη της μεγάλης πείνας αποτυπώνονται με νατουραλιστική ακρίβεια:

Σε τούτο το σπίτι με τις πολλές κάμαρες, τις πολλές φτωχοφαμίλιες

τα παιδιά κρυώνουν, οι γυναίκες κρυώνουν,

βάζουν στην πλάτη τους εφημερίδες, φασκιώνουν τα πόδια τους σαν άρρωστα μωρά.

Τ' άδεια κατσαρόλια κουδουνίζουν μόνα τα μεσάνυχτα.

Ο πεθαμένος έμεινε τρεις μέρες στο σιδερένιο κρεβάτι.

Μεγάλες μύγες κάθονταν στο στόμα του. Αυτός δεν πεινούσε.

Στο πεζοδρόμιο ακούγονταν τα δεκανίκια του φεγγαριού.

Ένα σκοτεινό κλαδί γραντζουνούσε το παντζούρι.

Ψάξε τις τσέπες του νεκρού. Είχε ένα μικρό κλειδί.

Μπορεί να βρίσκεται στο σεντούκι του ένα κομμάτι μομπότα.

Δεν πρόφτασε να φάει.

Κοίτα μη μαρτυρήσουν τα παιδιά πως πέθανε.

Μια βδομάδα να κρατήσουμε το ψωμί του. Μια βδομάδα⁵⁶.

Μέσα σ' αυτή την εφιαλτική νύχτα οργανώνεται ο αγώνας για την επιβίωση, για την απελευθέρωση και για τη μελλοντική γέννηση του αληθινού Ανθρώπου. Κομμουνιστές μαθημένοι στην παράνομη δράση, άνθρωποι αυστηροί, αμίλητοι, μπεινοβγαίνουν σαν φαντάσματα στις συνοικίες, ζωσμένοι κατάσαρκα τις προκηρύξεις, συνεδριάζουν όλη τη νύχτα στα υπόγεια, οργανώνουν το λαϊκό συσσίτιο της επιβίωσης, καθοδηγούν την ένοπλη αντίσταση που προμηνάει μια καινούργια άνοιξη, ξεδιπλώνουν τη σημαία του απελευθερωτικού αγώνα «κ' η μεγάλη ασίδα της νύχτας» βάφεται όλη «με πελώρια σφυροδρέπανα αγρύπνιας». Με τολμηρές ποιητικές μεταφορές, που μεταγράφουν πιστά τα γεγονότα της εποχής, ο Ρίτσος απεικονίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο των κομμουνιστών στην οργάνωση της Αντίστασης και τη σοσιαλιστική προοπτική εκείνου του μεγάλου Αγώνα:

Είταν κάτι άνθρωποι σιωπηλοί δυνατοί σα θυμωμένα παιδιά.
Τα χέρια τους χοντρά. Δεν κοιμόνταν. Μπορεί νάταν αυτοί
που κάθε νύχτα βιδώναν στη θέση τους τα λασκαρισμένα
αστέρια. Η καρδιά τους
βουβή κι αυστηρή —είταν μια σήραγγα κάτου απ' τα βουνά
κάτου απ' τα ποτάμια και τις ρίζες
όπου περνούσε σφυρίζοντας η βραδινή αμαξοστοιχία
με κόκκινους φαντάρους με σημαίες με τύμπανα
με σιδεροδοκούς ψωμιά και ηλιόσπορους⁵⁷.

Ανάμεσα στους πρωταγωνιστές αυτούς πορεύεται κι ο Ποιητής. Άρρωστος και καταπονημένος σωματικά, αλλά πνευματικά άκμαιος και ψυχικά αλύγιστος, παρακολουθεί το βήμα των συντρόφων του, ξεχωρίζει «πού κοιτάνε τα μάτια τους», καθώς ψάχνουν, μέσα στη νύχτα του πολέμου, να βρουν το δρόμο που οδηγεί στην πολιτεία του ήλιου, τη σοσιαλιστική πολιτεία της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της πανανθρώπινης φιλίας, και δείχνει «σεμνά, σα να ντρεπόταν»⁵⁸, αλλά σταθερά κι επίμονα σε μια διασταύρωση:

Και μια πινακίδα παράταιρη, αμήχανη
σχεδόν απαράδεκτη, — τα μεγάλα γράμματα
αρχετά σταθερά και κάπως βεβιασμένα: «Από δω προς τον ήλιο»⁵⁹.

Το ποίημα τελειώνει με το φωτεινό όραμα μιας καινούργιας ανθρωπότητας, που βγαίνει από τη φοβερή σύγκρουση του περασμένου πολέμου, μέσα στην οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ιστορία ο αληθινός Άνθρωπος:

Κάτου απ' το φανάρι φαινόταν πιο καθαρά η πινακίδα γαζωμένη απ' τις σφαίρες.
«Από δω προς τον ήλιο». Αυτός δεν την κοιτούσε—
συνεσταλμένος και σαν ένοχος. Μην είταν δικά του αυτά τα γράμματα; Έμοιαζαν.
(Κ' είταν σα να την έδειχνε, επειδή ακριβώς δεν την κοιτούσε).
Μεγάλα κάτασπρα επίπεδα. Τετράγωνες ταράτσες. Μεγάλη αβεστωμένη κάτοψη. Και
τα τετράγωνα χωράφια πράσινα καστανά και κίτρινα μες στη λιακάδα. Έμπαινε η

άνουξη. Κ' οι καμινάδες
 σα δάχτυλα χοντρά μαυρισμένα απ' τα πολλά τσιγάρα
 σε μεγάλες αγρύπνιες δουλειάς — δείχναν κάπου ψηλά πίσω απ' τα σύννεφα.

Ένα παράθυρο ανοίγει. Κ' ένα άλλο. Αυτός σκουπίζει τον ιδρώτα του.
 Καλημέρα — είπε. Καλημέρα. Ζέστη σήμερα. Μεγάλη αβεστωμένη κάτοψη.

Κ' η πινακίδα — ξύλινη τετράγωνη — αυτό όλο-όλο — είπε, τίποτ' άλλο —
 στη διασταύρωση εκεί: «Από δω προς τον ήλιο». Μεθαύριο
 που θα περνάνε μες στον ήλιο με σημαίες κ' εργαλεία
 μπορεί και κάποιος να σταθεί μια σύντομη στιγμή και να ρωτήσει:
 «Ποιος νάγραψε με τόσο αδέξια γράμματα τούτη την πινακίδα;»
 και κάποιος άλλος ίσως να θυμάται και να πεί:
 «Ο Γιάννης Ρίτσος — ποιητής της τελευταίας προ Ανθρώπου εκατονταετίας»⁶⁰.

Αυτή ήταν η απάντηση του Ρίτσου στο ερώτημα: «και τώρα τι; Τι θα βγεί από τούτη την
 ανθρωποσφαγή;» Μια απάντηση βγαλμένη από τη συναρπαστική προοπτική για μια νέα,
 πραγματικά και ριζικά ανθρώπινη ζωή, στην οποία πίστεψαν και για την οποία έδωσαν
 αλογάριστες θυσίες οι λαοί.

V

Μισός αιώνας πέρασε από τη ζοφερή κι ελπιδοφόρα εκείνη εποχή. Ο Σικελιανός πέθα-
 νε το 1951. Οι λύκοι είχαν κιόλας κατασπαράξει το νέο Διόνυσο-Χριστό, το νέο κόσμο που
 γεννιόταν από τη νύχτα του πολέμου, αρχίζοντας απ' την Ελλάδα, το Δεκέμβριο του 1944.
 Ο Σεφέρης πέθανε το 1971. Οι φυλακές, οι ωμότητες, τα φίμωτρα και οι υποκρισίες, που
 ποτέ δεν σταμάτησαν στον κόσμο, βρισκονταν για άλλη μια φορά στο αποκορύφωμά τους
 στην Ελλάδα. Ο Ρίτσος πέθανε το 1990. Έζησε αρκετά για να δει πως η Πολιτεία του Ήλι-
 ου⁶¹, αυτή η αρχέγονη λαχτάρα της ανθρωπότητας, που άρχισε να χτίζεται στα χρόνια της
 μεγάλης Σοσιαλιστικής Επανάστασης, δεν είχε ολοκληρωθεί στη Σοβιετική Ένωση, πως ο
 αιώνας μας δεν θα ήταν ο τελευταίος προ Ανθρώπου, αλλά ο πρώτος της σύγχρονης βαρ-
 βαρότητας, ο αιώνας που ο «άνθρωπος» δημιούργησε, δοκίμασε και εξακολουθεί να δημι-
 ουργεί δυνάμεις ολικής αυτοκαταστροφής του.

Μπροστά σ' αυτή τη ζοφερή πραγματικότητα, η ανάγκη να γεννηθεί ένας νέος, αληθινά
 ανθρώπινος πολιτισμός, βασισμένος στη συμφιλίωση, την ισονομία και την κοινωνική δι-
 καιοσύνη, ένας πολιτισμός χωρίς ωμότητες, φίμωτρα, φυλακές και υποκρισίες, η ανάγκη
 να δημιουργηθεί ένας αληθινά σοσιαλιστικός πολιτισμός, είναι όσο ποτέ επείγουσα. Η πι-
 νακίδα του Ρίτσου «Από δω προς τον ήλιο», που διαψεύστηκε τραγικά πριν ακόμα τελειώ-
 σει η ανθρωποσφαγή του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, παραμένει τραγικά επίκαιρη.
 Στο σταυροδρόμι που βρίσκεται σήμερα η ανθρωπότητα δεν έχει άλλη επιλογή: ή θα συνε-
 χίσει το σύστημα που για χιλιάδες χρόνια βασιζέται στον πυρετό του ανταγωνισμού, της

λείας και της εκμετάλλευσης και οδηγεί αναπόδραστα στη φτώχεια των πολλών, στην καταπίεση, την πολύμορφη βία, τους αδιάκοπους πολέμους και την οικολογική καταστροφή ή θα αγωνιστεί για ένα αληθινά σοσιαλιστικό σύστημα, ένα σύστημα που θα καταργήσει τον απάνθρωπο πυρετό του ανταγωνισμού και της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο και θα σώσει τον άνθρωπο και τον πλανήτη που κατοικεί από την ανθρώπινη καταστροφή. Αν η ανθρωπότητα δεν κατορθώσει η ερχόμενη εκατονταετία να είναι η τελευταία προ Ανθρώπου, τότε φοβούμαι πως θα έχει κατορθώσει να είναι η πρώτη μετά τον Άνθρωπο.

Παραπομπές και σημειώσεις

1. Ο Σικελιανός ως ώριμος άντρας (γεννήθηκε το 1884). ο Σεφέρης ως έφηβος και ξεριζωμένος Μικρασιάτης (γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1900) και ο Ρίτσος ως παιδί (γεννήθηκε το 1909).
2. Βλ. Ε.Π. Παπανούτσου, *Παλαμάς — Καβάφης — Σικελιανός*, Ίκαρος, Αθήνα 1955, σελ. 239.
3. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Πεζός Λόγος Α'*, φιλ. επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1978, σσ. 76-113.
4. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Πεζός Λόγος Α'*, ό.π., σελ.84.
5. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Πεζός Λόγος Α'*, ό.π., σελ.101.
6. Βλ. Οι πρώτες Δελφικές Εορτές έγιναν το 1927, με κεντρικό γεγονός την παράσταση του *Προμηθέα Δεσμώτη*, και οι δεύτερες το 1930, με κεντρικό γεγονός την παράσταση των *Ικέτιδων* του Αισχύλου. Για όλη την προσπάθεια, βλ. Εύα Πάλμερ - Σικελιανού, *Ιερός Πανικός*, Εξάντας, Αθήνα 1922.
7. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Θυμέλη Α'*, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1950, σελ 125.
8. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Θυμέλη Α'*, ό.π., σελ. 12.
9. Βλ. «Η ωραιότητα θα σώσει τον κόσμο». Με τη ρήση αυτή του Ντοστογιέφσκι αρχίζει ο ποιητής την Εισαγωγή του στο *Διθύραμβο του Ρόδου*, και είναι φανερό ότι ταυτίζει την ωραιότητα με τη συμφιλίωση των κοινωνικών αντιθέσεων και έχει ηθική και όχι αισθητική έννοια.
10. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Πεζός Λόγος Γ'*, (1929-1938), φιλ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1981.
11. Βλ. *Ελευσίνια Διαθήκη*, *Πεζός Λόγος Γ'*, ό. π., σελ. 90.
12. Βλ. *Ελευσίνια Διαθήκη*, *Πεζός Λόγος Γ'*, ό. π., σελ. 72.
13. Βλ. *Ελευσίνια Διαθήκη*, *Πεζός Λόγος Γ'*, ό. π., σσ. 72-73.
14. Βλ. *Ελευσίνια Διαθήκη*, *Πεζός Λόγος Γ'*, ό. π., σελ.73.
15. Βλ. *Ελευσίνια Διαθήκη*, *Πεζός Λόγος Γ'*, ό.π., σελ. 47.
16. Βλ. *Ελευσίνια Διαθήκη*, *Πεζός Λόγος Γ'*, ό.π., σελ. 49.
17. Βλ. *Ελευσίνια Διαθήκη*, *Πεζός Λόγος Γ'*, ό. π., σελ. 50.
18. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Λυρικός Βίος Α'*, *Πρόλογος*, φιλ. επιμ. Γ.Π.Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1965, σελ. 70.
19. Βλ. *Λυρικός Βίος Α'*, *Πρόλογος*, ό. π., σελ. 79.
20. Βλ. Ε. Π. Παπανούτσος, ό. π., σελ. 258.
21. Γράφτηκε το καλοκαίρι του 1940 και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1944 στο. περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 35 σε τρεις συνέχειες. Ξανατυπώθηκε στον τόμο *Θυμέλη Α*, ό. π.
22. Βλ. *Συβύλλα*, Σημειώματα, *Θυμέλη Α'*, ό.π., σσ. 197-201.
23. Βλ. *Θυμέλη Α'*, ό.π., σελ. 108.
24. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Λυρικός Βίος Ε'*, φιλ. επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1968, σσ. 128-131.
25. Βλ. *Λυρικός Βίος Ε'*, ό. π., σσ. 151-154.
26. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Η τέχνη και η Εποχή», *Δοκιμές*, τομ. Α', Ίκαρος 1974, σελ. 266.
27. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Ίκαρος, Αθήνα 1972, σελ. 7.
28. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, τομ. Β', Ίκαρος, Αθήνα 1974, σελ. 355.
29. Βλ. Ιωάννα Τσάτσου, *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*, Εστία, Αθήνα 1972, σσ. 177-78.
30. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1977, σσ. 120-21.
31. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, 16 Απρίλη 1934 - 14 Δεκέμβρη 1940, Ίκαρος, Αθήνα 1977, σελ. 28.
32. Στη θέση υπηρέτησε από τις αρχές του 1938.

33. *Μέρες Γ'*, ό.π.
34. Βλ. *Μέρες Γ'*, ό.π., σελ. 147.
35. Βλ. *Μέρες Γ'*, ό.π., σελ. 164.
36. Βλ. *Μέρες Γ'*, ό.π., σελ. 195.
37. Βλ. *Μέρες Γ'*, ό.π., σελ. 258.
38. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Δ'*, *1 Γενάρη 1941-31 Δεκέμβρη 1944*, Ίκαρος, Αθήνα 1977.
39. Βλ. *Μέρες Δ'*, ό.π., σελ. 119.
40. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, ό.π., σσ. 200-202.
41. Βλ. Ανδρέα Κάλβου, *Ωδαί*, έκδ. Filippo Maria Pontani, Ίκαρος, Αθήνα 1970, σελ. 75.
42. Βλ. Πλάτων, *Κρατύλος* 402α. «Λέγει που Ηράκλειτος ότι πάντα χωρεί και ουδέν μένει, και ποταμού ροή απεικάζων τα όντα, ως δις ες τον αυτόν ποταμόν ουκ αν εμβαίης».
43. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές Β'*, ό.π., σσ. 262-63.
44. Βλ. Χρίστος Αλεξίου, «Γιάννης Ρίτσος, *Βιογραφικό Σημείωμα*», περ. *Μαντατοφόρος*, Μάιος 1978, σελ. 7.
45. Η μύηση του Ρίτσου στις σοσιαλιστικές ιδέες και η προσχώρησή του στο σοσιαλιστικό κίνημα έγινε στα σανατόρια της Σωτηρίας και της Καυαλώνας.
46. Βλ. Περ. *Η Λέξη*, τεύχ. 8, Οκτώβρης 1981, σελ. 644.
47. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τρακτέρ* (1930-1934), *Ποιήματα*, τόμ. Α', Κέδρος, Αθήνα 1972, σελ. 52.
48. Βλ. Αικατερίνη Μακρινικόλα, *Βιβλιογραφία Γιάννη Ρίτσου 1924-1989*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σελ. 13.
49. Ανάμεσα στα ποιήματα που σώθηκαν είναι και *Η ταφή του Οργκά*, Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1942, ένα σύνθετο ποίημα που εκφράζει με μεταφορικό τρόπο το όραμα μιας μελλοντικής ανάστασης μέσω από το ζοφο του πολέμου και της κατοχής.
50. Βλ. Αγγελικής Κώττη, «Χρονολόγιο Γιάννη Ρίτσου», περ. *Νέα Εστία*, τεύχ. 1547, Χριστούγεννα 1991, Αφιέρωμα στον ποιητή Γιάννη Ρίτσο, 5.
51. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, «Ανθρώποι και Τοπία», στον τόμο *Τα Επικαιρικά*, Κέδρος, Αθήνα 1981, σσ. 360-61.
52. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, «*Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία*», *Ποιήματα 1930-1960*, Κέδρος, Αθήνα 1972, σελ. 501.
53. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σελ. 504.
54. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σελ. 507.
55. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σσ. 507-8.
56. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σσ. 509-10.
57. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σσ. 518-19.
58. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σελ. 519.
59. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σελ. 508.
60. Βλ. *Ποιήματα 1930-1960*, ό.π., σσ. 520-21.
61. Βλ. Για την Πολιτεία του Ήλιου, βλ. Παναγή Λεκατσά, *Οι Πόλεμοι των Δούλων στην Ελληνική και Ρωμαϊκή Αρχαιότητα*, Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1957, σσ. 80-140.

